

Konstantino Sirvydo žodyno *Dictionarium trium linguarum* (1642) slavizmų ir hibridų santykis su *Promptuarium dictionum* *Polonicarum, Latinarum et* *Lituanicarum* (1620)

ANŽELIKA SMETONIENĖ

Lietuvių kalbos institutas
<https://ror.org/011v22a28>
anzelika.smetoniene@lki.lt
<https://orcid.org/0000-0003-0352-884X>

ANOTACIJA. Konstantino Sirvydo žodynai yra itin vertingas šaltinis XVII a. lietuvių kalbos leksikai tirti, nes juose, palyginti su kitais teksta, esama nemažai nereliginės tematikos žodžių, to meto šnekamosios kalbos atspindžių. Šiame straipsnyje dėmesys sutelktas į slavizmus ir hibridus, kurie yra paliudyti 1642 m. žodyne *Dictionarium trium linguarum*, bet nevartojami ankstesniame žodyne, apie 1620 m. pasirodžiusiame *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum*. Siekiama nustatyti, koks šių žodžių santykis su ankstesniu žodynu, kas galėjo lemti, kad tam tikri slavizmai ir hibridai nebuvo vartojami 1620 m. žodyne, tačiau vėlesniame jau yra užrašyti.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: K. Sirvydas; XVII a. žodynai; slavizmai; hibridai; savakilmiai žodžiai.

Received: 10/03/2025. **Accepted:** 18/05/2025.

Copyright © 2025 Anželika Smetonienė. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Konstantinas Sirvydas yra turbūt ryškiausias XVII a. rytinio lietuvių kalbos rašto varianto atstovas, žinomas dėl savo *Punktų sakymų* ir žodynų. Iš kitos XVII a. LDK raštinios Sirvydo žodynai išsiskiria tematika. Tuo metu dėl polemikos tarp skirtingų konfesijų atstovų daugiausia pasirodydavo religinio turinio tekstų, todėl jų leksika taip pat buvo siauresnė, o Sirvydo žodynai „turėjo išskirtinę reikšmę to meto švietimui: buvo svarbi priemonė mokytis lotynų ir lietuvių kalbų, verstis lenkiškus ir lotyniškus tekstus“, juose „įdėta daug to meto šnekamosios kalbos žodžių“¹. Labai ilgai tai buvo vienintelis žodynas, parengtas Lietuvoje. Būtent todėl šie šaltiniai sulaukė ir sulaukia nemažai dėmesio. Jų leksiką tyrė Vincentas Drotvinas², Kazys Pakalka³, Jurgis Lebedys⁴, Vincas Urbutis⁵, Jonas Palionis⁶ ir kt. Būtina paminėti ir Virginijos Vasiliauskienės straipsnį, kuriame lyginami L ir S raidėmis prasidedantys žodžiai Sirvydo žodynuose (1620 ir 1642 m.) ir *Punktuose sakymų*⁷. Mindaugas Strockis straipsnyje aptarė Sirvydo reikšmę leksikologijai⁸. Yra aptarti Sirvydo ir Georgo Elgerio žodynų panašumai ir skirtumai⁹, Sirvydo žodynų

¹ Kazys Pakalka, „Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~ 1620 m.)“, in: Konstantinas Sirvydas, *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 24–25.

² Vincentas Drotvinas, „Pirmasis lietuvių kalbos žodynas“, in: *Tarybinė mokykla*, 1956, Nr. 8, p. 45–46.

³ Kazys Pakalka, „Dėl K. Širvydo žodyno ‘*Dictionarium trium linguarum*’ lenkiškosios–lotyniškosios dalies šaltinio“, in: *Lietuvos TSR MA darbai. Serija A*, 1960, t. 1 (8), p. 217–221; Idem, „Apie defektinį trikalbį K. Širvydo žodyną“, in: *Lietuvos TSR MA darbai. Serija A*, 1973, t. 4 (45), p. 131–142; Idem, „K. Širvydo žodyno istorijos metmenys“, in: Konstantinas Sirvydas, *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslo, 1979, p. 15–83; Idem, „Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~ 1620 m.)“.

⁴ Jurgis Lebedys, „Konstantinas Sirvydas“, in: *Lituanistikos baruose*, 1972, t. 1, p. 111–115.

⁵ Vincas Urbutis, „Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių“, in: *Baltistica*, 1967, t. 3 (2), p. 209–218.

⁶ Jonas Palionis, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis, 1967, p. 333.

⁷ Virginija Vasiliauskienė, „Konstantino Sirvydo žodynų ir *Punktų sakymų* leksikos sąsajos“, in: *Lituanistica*, 2022, t. 68, Nr. 2 (128), p. 135–152.

⁸ Mindaugas Strockis, „Sirvydas and Elger: the Founding Fathers of Latin Lexicography in the Baltics“, in: *Letonica: Humanitāro zinātņu žurnāls*, 2015, no. 30, p. 69–78.

⁹ Gintarė Judžentytė, Vilma Zubaitienė, „Konstantino Sirvydo ‘*Dictionarium trium linguarum*’ (1642) ir Georgo Elgerio ‘*Dictionarium Polono-Latino-Lottaucum*’ (1683): jų santykis ir leksikografinių metodų skirtybės“, in: *Baltu filologija*, 2015, t. 24, Nr. 1, p. 89–141.

prieveiksmiai¹⁰, jo vartotų žodžių paliudijimas dabartiniame didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne*¹¹, dėmesio skiriama ir gausiai skolintai Sirvydo žodynų leksikai¹².

Sirvydo žodynų leidimų tradiciškai skaičiuojama penki. Pirmasis datuojamas maždaug 1620 metais. Šį defektinį žodyną dabar įprasta vadinti *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* (toliau – SP_r). Kitas išlikęs Sirvydo žodynas – 1642-aisiais išleistas *Dictionarium trium linguarum* (toliau – SD), iš jo sužinoma anksčiau buvus dar vieną leidimą – 1631 metų, tačiau apie jį iki šiol esama mažai žinių¹³. Į 1620 ir 1642 m. leidimus galima žvelgti dvejopai: arba *Promptuarium* laikytinas pirmuoju *Dictionarium* leidimu, tik su kitokia antrašte, arba tai du atskiri žodynai. Pakalka nustatė, kad 1620-ųjų Sirvydo žodyno šaltinis – Nikolajaus Folkmaro (Nicolaus Volckmar) žodyno *Dictionarium quatuor lingvarum* (1613) dalis *Polonicolatina* (žr. 1 pav.), o 1642 m. – Gžegožo Knapskio (Grzegorz Knapiusz; 1621) žodyno *Thesaurus polonolatinogræcus; seu promptuarium linguæ latine et græcæ* pirmoji dalis (žr. 2 pav.), tik pertvarkyta¹⁴. Urbučio teigimu, svarbiausias argumentas, kodėl tai galėtų būti du atskiri žodynai, – skirtingi jų registrų šaltiniai¹⁵. Be to, esama ir nemažai žodynų straipsnių skirtumų – pavyzdžiui, pirmajame žodyne užfiksuota per 2000 žodžių, nekartojamų 1642-ųjų ir vėlesniuose leidimuose¹⁶.

¹⁰ Žaneta Markevičienė, Aurimas Markevičius, „Konstantino Sirvydo žodynų ir dabartinės rytų aukštaičių patarmės prieveiksmiai“, in: *Rytų aukštaičių patarmė: kaita ir pokyčiai*, sudarė Jolita Urbanavičienė, Ritutė Petrokienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2018, p. 226–265.

¹¹ Gertrūda Naktinienė, „Konstantino Sirvydo žodynų leksika didžiajame ‘Lietuvių kalbos žodyne’“, in: *Leksikografija ir leksikologija*, d. 3: *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*, sudarė Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013, p. 128–143.

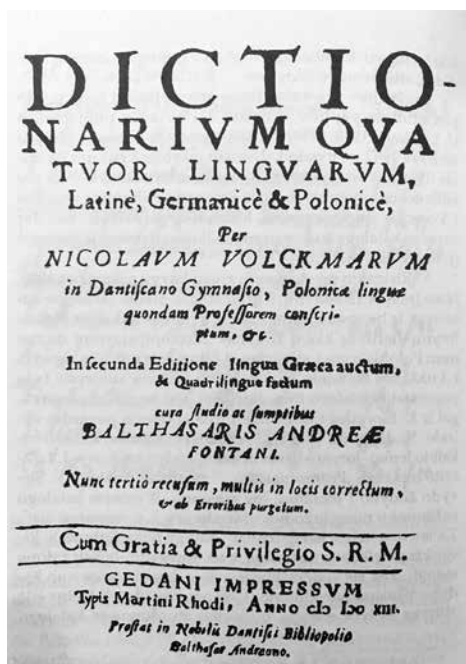
¹² Nijolė Čepienė, „Konstantino Sirvydo ‘Dictionarium trium linguarum’ leksikos skoliniai“, in: *Leksikografija ir leksikologija*, d. 3: *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*, p. 157–188.

¹³ Pietro Umberto Dini, Giedrius Subačius, „Konstantino Sirvydo *Dictionarium* neišlikusio antrojo leidimo (1631) pėdsakai Christiano Mentzelio indekse (1682): fitonimai“, in: *Archivum Lithuanicum*, 1999, t. 1, p. 18–19.

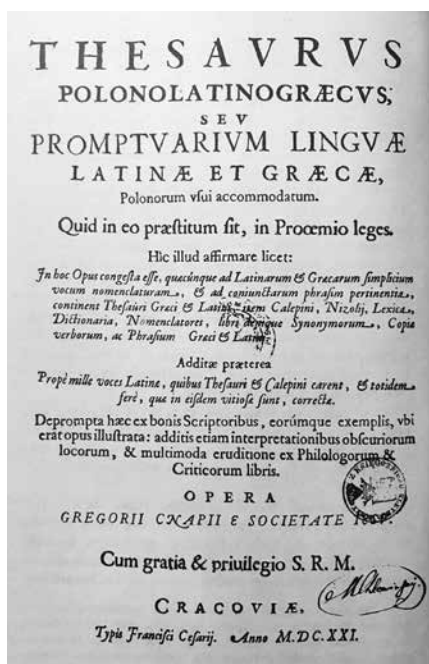
¹⁴ Kazys Pakalka, „Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~ 1620 m.)“, p. 21.

¹⁵ Vincas Urbutis, *op. cit.*, p. 209.

¹⁶ Kazys Pakalka, *op. cit.*, p. 19.

1 pav. Nikolajaus Folkmaro 1613 m.
Dictionarium quatuor linguarum
 (nuotr. iš: Konstantinas Sirvydas, *Senasis*
Konstantino Sirvydo žodynas, parengė
 K. Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų
 leidybos institutas, 1997, p. 14)

2 pav. Gžegožo Knapskio 1621 m.
Thesaurus polonolatinogræcus;
seu promptuarium lingvæ latinæ et græcæ
 (nuotr. iš: Konstantinas Sirvydas, *Pirmasis*
lietuvių kalbos žodynas, parengė K. Pakal-
 ka, Vilnius: Mokslo, 1979, p. 32)

Sirvydo leksikos įvairumas ir dviejų leidimų skirtumai paskatino plačiau pasidomėti SD ir SPr slavizmais ir hibridais. Kaip žinoma, lietuvių kalbos žodžiai pagal kilmę pirmiausia skirstomi į savakilmius ir skolinius, t. y. kitakilmius, o šie toliau – į skolinius iš kaimyninių kalbų ir iš tolimesnių, atėjusių per tarpines kalbas, t. y. tarptautinius žodžius. Tradiciškai skiriamos trys pagrindinės lietuvių kalbos skolinių grupės: germanizmai, latvizmai ir slavizmai. Svarbiausias skirtumas tarp skolinių ir tarptautinių žodžių – šaltinio aspektas. Tarptautinių žodžių atveju esmė yra pirminis šaltinis, iš kurio žodis paplito po daugelį pasaulio kalbų, nes neįmanoma nustatyti tarpinių kalbų, per kurias tarptautinis žodis galėjo atkelti tiesiogiai į konkrečią kalbą. Slavizmų atveju svarbiausia yra kalba, iš kurios žodis buvo tiesiogiai perimtas į lietuvių kalbą. Tarkime, jeigu žodis rusėnų kalboje yra polonizmas, bet esama požymių, kad į lietuvių kalbą jis pateko tiesiogiai iš rusėnų kalbos

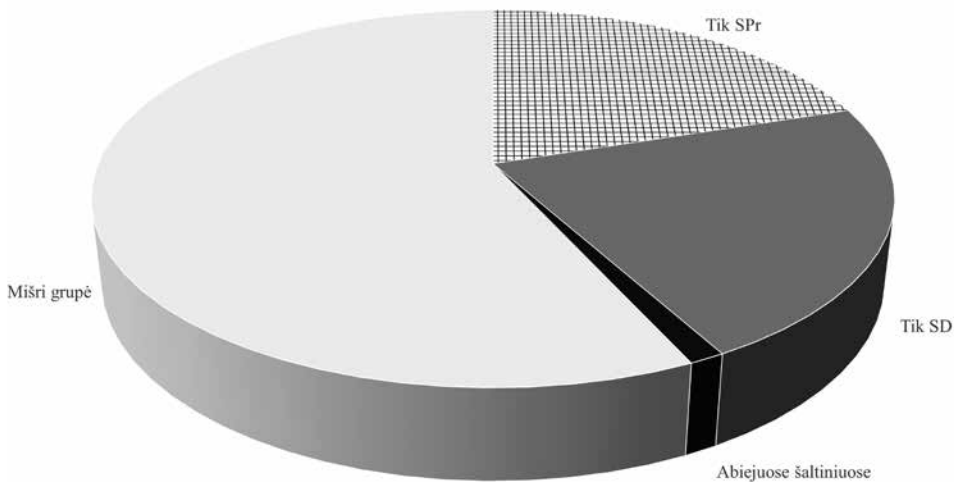
(pvz., *dėkavoti*), žodis laikomas skoliniu iš rusėnų kalbos. Galima sakyti, kad hibridai užima tarpinę vietą tarp savakilmių ir kitakilmių žodžių, nes „tai žodžiai, be savo, turintys ir kitų kalbų nekaitybinių morfemų“ ir jie „paprastai atsiranda dėl kalkavimo, skolinių perdirbimo arba per žodžių darybą, vartojant jau pasiskolintas morfemas“¹⁷. Trumpai tariant, kai vienas žodžio elementas akivaizdžiai skolintas (pavyzdžiui, priesaga arba šaknis), o kitas – ne, žodis laikomas hibridu. Skolinto vardažodžio galūnė atlieka tik gramatinę funkciją ir tai nėra hibridas, tad, pavyzdžiui, *sūdas* yra skolinys, o *sūdelis* – hibridas, nes tai lietuvių kalbos priesagos *-elis* vedinys iš slavizmo, kurio šaknis yra svetimos kilmės.

Iš SPr ir SD buvo išrinkti 955 nesikartojantys slavizmai ir slaviškos šaknies hibridai. Būtina pabrėžti, kad šis skaičius apima tik pačias leksemas, neskaičiuojant atvejų, kai ta pati leksema šaltiniuose pavartojama keliskart (pvz., len. *farba* / liet. *krosylas*¹⁸ SD 60, len. *gryzpan* / liet. *krosylas žalias varinis* SD 78, len. *cynobrowaty* / *cinabro krosylas* SD 38). Į tyrimą neįtraukiami tarptautiniai žodžiai (pvz., *abatas* SD 266), t. y. „bendrinei kalbai priimtini (nelaikomi barbarizmais) skoliniai, kurių svetimą kilmę aiškiai patvirtina bent dalis svarbiausiųjų tarptautinio bendravimo (arba ir klasikinių) kalbų ir kurie neturi neabejotinų skolinimo iš kurios nors gretimos kalbos pėdsakų“¹⁹, taip pat hibridai su skolinta priesaga, bet savakilme šaknimis. Surinkti žodžiai buvo suskirstyti į grupes: tai žodžiai, paliudyti tik SPr (pvz., *chvoldavoti* SPr 30; *chvoldingas* SPr 30); paliudyti tik SD (pvz., *pozas* SD 64; *pozyti* SD 64; *išpozyti* SD 149); paliudyti abiejuose šaltiniuose (pvz., *parakas* SPr 140, SD 345; *parakaunyčia* SPr 140, SD 345); mišrioji grupė, kai nors vienas lizdo žodis paliudytas tik arba SPr, arba SP (pvz., *čebatas* SPr 167, SD 21; *čebatorius* SPr 177, SD 439; *čebatorinė* SD 435; *čebatorystė* SD 435) (žr. 3 pav.).

¹⁷ *Lietuvių kalbos enciklopedija*, sudarė Vytautas Ambrazas, Aleksas Girdenis, Kazys Morkūnas ir kt., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008, p. 207.

¹⁸ Pavyzdžiuose, kuriuose pateikiami keli žodžiai ar sakiniai, tiriamas žodis pabraukiamas.

¹⁹ *Ibid.*, p. 547.

3 pav. Slavizmų ir hibridų santykis SPr ir SD.

Iš išrinktų žodžių 571 užrašytas SPr, 703 – SD. Iš 703 žodžių, paliudytų SD, 185 slavizmai ir hibridai ne tik nėra pavartoti SPr, bet jame net neturi bendrašaknių žodžių. Būtent pastarieji skoliniai ir tiriami šiame straipsnyje: mėginama nustatyti, koks jų santykis su SPr ir ar tam, kad kai kurie slavizmai ir hibridai nebuvo įtraukti į ankstesnį žodyną, tačiau vėlesniame jau yra užrašyti, įtakos turėjo tik skirtingi jų registrai. Šį tyrimą paskatino ankstesnis darbas²⁰, kai išnagrinėjus SPr slavizmus ir hibridus, nevarojamus SD, prieita prie išvadų, kad dalies slavizmų ir slaviškos kilmės hibridų, esančių SPr, SD nėra dėl skirtingų žodynų registrų ir kad dažniausiai SD neliko slavizmų, kurie yra pasufleruoti šalia esančių antraštinių žodžių lenkų kalba kaip visiškai formalieji jų atitikmenys.

Būtina paminėti, kad ir SPr, ir SD pasitelkiami įvairūs būdai versti į lietuvių kalbą. Dažniausiai lenkų ir lotynų kalbų žodžiai išverčiami atitinkamu vienu ar keliais lietuvių kalbos žodžiais, sinonimais (*funduję / fundo, fundavoju* SPr 32; *gruntuję / fundo, firmo, fundamentų* darau SPr 40; *towarzysz / Socius, comes, familiaris. Sėbras / drauginykas* SD 445) arba pateikiamas platesnis paaiškinimas, aprašomasis (*gamracki trunek / philtrum, amatorium virus,*

²⁰ Anželika Smetonienė, „K. Sirvydo žodyno *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* (1620) slavizmų ir hibridų vartojimas *Dictionarium trium linguarum* (1642)“, in: *Lituanistica*, 2024, t. 70, Nr. 4 (138), p. 292–301.

amator, peculum delenimentum / gėrimas unt bjaurios meilės SP_r 33). Kartais įdedama nuoroda į kitą straipsnį (*pułhak / v. muszkiet* SD 370) arba vertimas į lietuvių kalbą iš viso nėra pateikiamas. Nors į bendrą išrinktų slavizmų ir hibridų skaičių nėra įtraukiamas kiekvienas žodynuose pasikartojantis žodžio pavartojimas, tikrinant medžiagą atsižvelgta į kiekvieną pavartojimo atvejį, kad išryškėtų kuo išsamesnis vaizdas, nes skolintos šaknies žodžiai gali būti pasitelkiami ne tik kaip tiesioginis vertimas (pvz., len. *kołacz* / liet. *karvojus* SD 111), bet ir išplėstiniuose vertimuose (pvz., len. *kiermasz* / liet. *bažnyčios pašventimo metinė šventė* SD 102). Lyginant medžiagą atsižvelgta ir į reikšmes, siekiant išvengti sutapimų, kurie būtų galėję iškreipti duomenis. Pavyzdžiui, nors ir SD, ir SP_r teikiamas įrašas len. *krolik*, jie negali būti lyginami, nes vienur žodis reiškia ‘triušis’, kitur – ‘karalaitis’. Pavyzdžiai straipsnyje pateikiami supaprastintais rašmenimis (pvz., *allabaftr* SD 1 > *alabastr*).

SD SLAVIZMŲ SANTYKIS SU SP_r

Iš bendro slavizmų ir hibridų, pavartotų SD, bet nerandamų SP_r, skaičiaus pirmiausia išsiskiria grupė žodžių, kurių nėra SP_r, nes iki mūsų dienų išlikęs vienintelis *Promptuarium* egzempliorius yra defektinis: jam trūksta pradžios (SP_r registras prasideda nuo len. *cechuję*), 66 lapo (nuo len. *krygi* iki len. *kubek*) ir pabaigos (nuo len. *znam*). Nors teoriškai, palyginus su SP_r šaltiniu Folkmaro žodynu, kai kurie antraštiniai žodžiai greičiausiai buvo įtraukti į SP_r, šiandien neįmanoma patikrinti jų vertimo ir palyginti su SD. Tokių atskirų žodžių yra 42. Dažniausiai tai pavieniai pavartojimai, tiesioginiai vertimai: len. *adamaszek* / liet. *adamaška* SD 1; len. *bije zegar* / liet. *muša adynykas* SD 16; len. *alabastr* / liet. *alebastras* SD 1; len. *bazyliszek* / liet. *baziliškas* SD 9; len. *burak* / liet. *burokas* SD 21; len. *krzyżuję* / liet. *ant kryžiaus prikalu / išpėlioju / primušu*; len. *bierka* / liet. *liška* SD 15; len. *białoskórnik* / liet. *baltaodis / sirmėtnykas* SD 13; len. *bilidło* / liet. *baltis / balties / skarūbas* SD 15; len. *blaszka* / liet. *žestis* SD 17; len. *biegunka* / liet. *žyvatavimas / tankus oran bėginėjimas* SD 15 ir t. t. Kartais nėra galimybės SP_r patikrinti ištisų SD vartojamų slaviškos kilmės žodžių lizdų, pavyzdžiui: len. *apteka* / liet. *aptieka* SD 3, len. *aptekarska nauka* / liet. *mokslas aplink aptiekos daiktų / aptiekos žinia* SD 3, len. *aptekarz* / liet. *aptiekorius* SD 3; len. *beczka* /

liet. *bačka* SD 10, len. *beczułka* / liet. *bačkelė* SD 10; len. *barwierska szkatuła do brzytw* / liet. skrynelė *balbierius* *skuteklinė* SD 7, len. *barwierski* / liet. *balbieriaus* SD 7, len. *barwierstwo* / liet. *balbierystė* SD 7; len. *bęben* / liet. *būbnas* SD 9, len. *bębnię* / liet. *būbnijū* SD 9; len. *żyd* / liet. *żydas* SD 558, len. *żydowski* / liet. *żydiškas* SD 558.

Likusius antraštinius žodžius, kuriuos verčiant SD pasitelkti slavizmai arba hibridai, galima palyginti su SPr esančiais įrašais. Viena iš grupių (8 atvejai) – SPr randami atitinkami antraštiniai žodžiai, bet jie pateikiami be vertimo į lietuvių kalbą: len. *kapcie* / liet. *čiulkės* *megztos* SD 96 // len. *kapcia* / liet. – SPr 51; len. *gryf* / liet. *grifas* SD 78 // len. *gryf* / liet. – SPr 40; len. *kołacz* / liet. *karvojus* SD 111 // len. *kołacz* / liet. – SPr 59; len. *wał* / *walek* / liet. *kočėlas* SD 468 // len. *wał* / *walek* / liet. – SPr 189; len. *muszkatela* / *macica* / liet. *liemuo vyno*, *muškatulia* *vadinamas* SD 183 // len. *muszkatela* / liet. – SPr 84; len. *pieczenia* / liet. *pačėnka* SD 291 // len. *pieczenia* / liet. – SPr; len. *szaf-ran* / liet. *šėpronas* SD 431 // len. – SPr 178; len. *szafranny* / liet. *šėproninis* SD 431 // len. *szafranny* / liet. – SPr 178. Verta paminėti, kad tiriant SPr slavizmus, kurių nėra SD, rastas tik vienas toks atvejis: lenk. *zamesz* / liet. *zamišius* SPr 209 // len. *zamesz* / liet. – SD 522.

Itin daug tik SD randamų slavizmų ir hibridų (110 žodžių) ankstesniame šaltinyje nėra dėl skirtingų 1620 ir 1642 m. žodynų registrų. Tai pati didžiausia šiame straipsnyje pateikiamos medžiagos dalis. Įdomu, kad tikrinant atvirkščiai, t. y. kai tik SPr esančių slavizmų SD nėra dėl skirtingų registrų, tokių atvejų žymiai mažiau – 41 (24,4 proc.). Vėlgi dažniausiai tai yra slavizmai ir hibridai, SD pavartoti vieną kartą kaip tiesioginis vertimas: len. *pączek* / liet. *aladžia* SD 281; len. *czara* / liet. *čerka* SD 39; len. *ircha* / liet. *jerka* SD 90; len. *gruca* / liet. *grucė* SD 77; len. *kapelan* / liet. *kapelionas* SD 96; len. *mie-dnica* / liet. *mazgotuvė* / *praustuvė* / *lakoška* SD 170; len. *wypatruję* / liet. *nuregiu* / *nudaboju* SD 502; len. *piwniczny* / liet. *pagrabnykas* SD 297; len. *postyla* / liet. *postilia* SD 333; len. *patela* / liet. *patina* SD 287; len. *potrojny grosz* / liet. *patrainykas* SD 336; len. *piwonia* / *pivanija* SD 297; len. *pujnał* / liet. *puinolas* SD 370; len. *relikwiarz* / liet. *relikvijorius* SD 376; len. *słodzi-ny* / liet. *saladynos* SD 409; len. *sardela* / *sardelia* SD 397; len. *sielawa* / liet. *seliova* SD 402; len. *sworzen* / liet. *serdečnykas* SD 430; len. *siermiega* / liet. *sermėga* SD 402 ir t. t. Kai kada SD pateikiami keli lenkų kalbos žodžiai kaip antraštiniai, bet nė vieno iš jų nėra SPr len. *biskuptwo* / *diecezja* / liet. *diecezija*

SD 17; len. *korbas* / *bania* / liet. *dynia* SD 121; len. *gajda* / *duda* / liet. *dū-dinykas* / *dūdelnykas* SD 67; len. *pogrzebaczka* / *koczarga* / liet. *kačerga* SD 317; len. *kształcik* / *obojczyk* / liet. *kiklikas* SD 138; len. *konwalia* / *lilijka* / *lanka* / *lanuszka* / liet. *lanišius* SD 119; len. *nie darmo* / *nie bez przyczyny* / liet. *ne dykai* / *ne tuščiai* / *nenoprosnai* SD 202; len. *rama* / *ramy okien* / liet. *pelčius langų* SD 374; len. *rosada* / *rozsada* / liet. *rasoda* SD 378. Be to, yra ištisų žodžių lizdų, kurių nerandama SPr, nes dėl skirtingų žodynų registrų jame nėra atitinkamų lenkų kalbos antraštinių žodžių, pvz.: len. *zegarmistrz* / liet. *adynykadarys* SD 540, len. *rączka u zegara* / liet. *rodyklė adynyko* SD 373 (kadangi SPr yra defektinis, nėra galimybės patikrinti len. *bije zegar* / *muša adynykas* SD 16); len. *organista co robi organy* / liet. *argonadarys* SD 269, len. *organy* / liet. *argonai* SD 269, len. *organista co gra* / liet. *argonykas* SD 269; len. *kanonia* / liet. *kanonija* SD 95, len. *kanonik* / liet. *kanonykas* SD 95; len. *majeran* / liet. *majeronas* SD 161, len. *majeranowy* / liet. *majeroninis* SD 161; len. *marszałek* / liet. *maršalka* SD 165, len. *marszałkostwo* / liet. *maršalkystė* SD 165; len. *kretowany* / *kretą bielony* / liet. *mielu pabaltintas*, *pamielytas* SD 130, len. *nietynkowany* / liet. *nepamielytas* SD 219; len. *tryumfuję* / liet. *triumfavoju* SD 447, len. *tryumfujący* / *triumfavotojas* SD 447, len. *tryumf* / liet. *triumfas* SD 447 ir pan.

Didelis tokių atvejų skaičius, matyt, paaiškinamas tuo, kad 1642 m. žodynas apskritai yra stambesnis veikalas, jo straipsniai dažnai apima ne tik pavienius antraštinius žodžius – be jų, dažnai pateikiami ir platesni žodžių junginiai (pvz., len. *malowany, farbą po wierzchu powlecony* SD 163), šiam žodynui būdingas didesnis konkretumas (pvz., ne tik pateikiamas žodis len. *farba* / liet. *krosylas* SD 60, bet ir tikslesni len. *gryzpan* / liet. *krosylas žalias varinis* SD 78, len. *indyach farba* / liet. *mėlynas krosylas* SD 89, len. *cynobrowaty* / liet. *cinabro krosylas* SD 38). Tokių antraštinių straipsnių SPr reta. Kita vertus, ištisi lenkų kalbos sakiniai į lietuvių kalbą paprastai verčiami irgi ne vienu žodžiu, tad įvairiuose žodžių junginiuose, sakiniuose galėjo būti pavartoti ir slavizmai, hibridai, net nebūdami tiesioginis lenkų kalbos žodžio vertimas. Vis dėlto taip nėra, ir tai rodytų, kad kai kurių slaviškos šaknies žodžių, vartojamų SD, SPr nėra ne tik dėl skirtingų žodynų registrų. Be to, kai kuriais atvejais SPr randami panašūs antraštiniai žodžiai kaip SD, tačiau prie jų SD straipsniuose vartojami nagrinėjami slavizmai ir hibridai, ir jie atskleidžia, kad SPr vis tiek buvo vartojami kitokie žodžiai nei SD: len. *czyńszownik* /

liet. čižinykas / *duoklinykas* SD 44 // len. *czynszowny* / liet. *činšiaus* / *donies* SPr 18; len. *starodawny dom* / liet. *seną plėmė* SD 421 // len. *starodawny* / liet. *seno amžiaus, senų dienų, ilgaamžis* SPr 174.

Palyginti su pastarąja, negausi yra tokių žodžių grupė (25), kai SD ir SPr randami tie patys antraštiniai žodžiai, tačiau skiriasi jų vertimai – SD vartojami slavizmai ar hibridai, kurių apskritai nėra SPr. Šiuos atvejus galima toliau skirstyti į smulkesnius pogrupius:

1. SD taip pat vartojamas vienas skolinys (arba vienas skolinys žodžių junginyje) arba hibridas, tik kitoks nei SPr (3): len. *marcepan* / liet. *saldienė aptiekinė* SD 164 // len. *marcepan* / liet. *marcipanas* SPr 77; len. *farba* / liet. *krosylas* SD 60 // len. *farba* / liet. *farba* SPr 31; len. *miłościwe lato* / liet. *mielastyva vasara* SD 174 // len. *miłościwe lato* / liet. *jubilėjušas miela vasara* SPr 81.
2. SD verčiant vartojami keli sinoniminiai žodžiai, visi skoliniai, SPr vartojamas skolinys (3): len. *pasternak* / liet. *pasternokai* / *burkantai* SD 286 // len. *pasternak* / liet. *pasternakai* SPr 119; len. *ciemierzycyca* / liet. *čemeriai* / *kilcibaras* SD 34 // len. *ciemierzycyca* / liet. *čemeriai* SPr 14; len. *maść* / liet. *forba* / *kvorba* SD 165 // len. *maść* / liet. *mostis* SPr 78.
3. SD vartojami keli žodžiai, vienas iš jų yra ne skolinys, o SPr – skoliniai arba hibridai (5): len. *katowanie* / liet. *baudimas* / *buzavojimas* SD 99 // len. *katowanie* / liet. *kotavojimas* SPr 51; len. *czynsz* / liet. *čyžė* / *duoklė* SD 44 // len. *czynsz* / liet. *činšius* / *donis* SPr 18; len. *kielich* / liet. *taurė* / *kielikas* SD 102 // len. *kielich* / liet. *kubkas* SPr 53; len. *kieliszek* / liet. *taurelė* / *kielikėlis* SD 102 // len. *kieliszek* / liet. *kubkelis* SPr 53; len. *nalewka* / liet. *piltuvas* / *varanka* SD 191 // len. *nalewka* / liet. *pilamas sūdelis* SPr 87.
4. SD vartojami slavizmai ir hibridai, o SPr – ne skoliniai (14): len. *jałmużna* / liet. *elmužna* SD 84 // len. *jałmużna* / liet. *pradiėvų davimas* SPr 44; len. *kaduk* / liet. *nuomaruo* / *kadukas* SD 91 // len. *kaduk* / liet. *nuomaruo* *nie* *liga* SPr 50; len. *zapora* / *zawora* / liet. *kriūgas* SD 527 // len. *zawora* / liet. *kengė* SPr 212; len. *karmazyn* / liet. *krosa* *raudona* SD 97 // len. *karmazyn* / liet. *gelumbė raudona* SPr 52; len. *frezla* / liet. *makrai rūbų* ir *kitų rėdyklų*, *kutai* SD 64 // len. *frezla* / liet. *spurgai* SPr 32; len. *nieboszczyk* / liet. *nabašnykas* SD 201 // len. *nieboszczyk* /

liet. *numirėlis* SPr 92; len. *dotknienie / dotykanie* / liet. *palytėjimas / pačiūpojimas* SD 51 // len. *dotknienie / dotykanie* / liet. *pasilytėjimas* SPr 24; len. *piszczałka* / liet. *pipinė / sapelka* SD 297 // len. *piszczałka* / liet. *pipinė* SPr 123; len. *kaczor / seleżianius* SD 91 // len. *kaczor* / liet. *antinas* SPr 50; len. *włodarz* / liet. *tijūnas* SD 482 // len. *włodarz* / liet. *valdonas* SPr 195; len. *parkan* / liet. *zomatas* SD 285 // len. *parkan* / liet. *aptvėrimas* SPr 119; len. *dyłowanie* / liet. *zomatis* / *tvora iš lentų* SD 56 // len. *dyłowanie* / liet. *įbraukimas* SPr 21; len. *dyl* / liet. *lenta ilga, zomatinė* SD 56 // len. *dyl* / liet. *įbraukas* SPr 21; len. *monsztut koński v. wędzidło* / liet. *ūdylai* / *žąslai / kamanos plėštinės* SD 179 // len. *wędzidło* / liet. *žąslai* SPr 191.

Palyginti su ankstesniu tyrimu, kai tikrinta, kaip SPr slavizmų ir hibridų vartojimas kito SD, išryškėjo, kad šiame straipsnyje nagrinėjamų žodžių santykis visiškai kitoks: kai išeities taškas yra SD, didžiausios jo slavizmų ir hibridų dalies SPr nėra dėl to, kad 1620 m. žodynas turi mažiau antraštinių straipsnių ir jame paprasčiausiai nėra atitinkamų antraštinių žodžių, SD verčiamų slavizmais ar hibridais. Kai tyrimo išeities taškas yra SPr, minėtoji grupė nėra tokia didelė, žymiai daugiau atvejų, kai atitinkamus SPr straipsnius galima lyginti su SD, be to, jų yra įvairesnių pogrupių. Vis dėlto nors SD antraštinius žodžius su atitinkamais SPr žodžiais galima palyginti daug rečiau, pirmuosiuose trijuose pogrupiuose, t. y. kai vienoks SPr slavizmas SD pakeičiamas kitokiu, vėlgi matyti tendencija, kad SD nelieta slavizmų, kurie formaliai visiškai atitinka lenkų kalbos antraštinius žodžius, arba prie tokių slavizmų atsiranda dar ir kitokiu; keičiami ir hibridai, kurių šaknis formaliai atitinka antraštinių žodžių šaknį: len. *marcepan* / liet. *marcipanas* > *saldienė aptiekinė*; len. *farba* / liet. *farba* > *krosylas*; len. *pasternak* / liet. *pasternakai / pasternokai / burkantai*; len. *ciemierzycza* / liet. *čemeriai / čemeriai / kilcibaras*; len. *maść* / liet. *mostis* > *forba / kvorba*; len. *katowanie* / liet. *kotavojimas / baudimas / buzavojimas*; len. *czynsz* / liet. *činšius / donis* > *čyžė / duoklė*. Tiesa, būna ir atvirkščiai: len. *miłościwe lato* / liet. *jubilejušas miela vasara* > *mielastyva vasara*; len. *kielich* / liet. *kubkas* > *taurė / kielikas*; len. *kieliszek* / liet. *kubkelis* > *taurėlė / kielikėlis*. Ketvirtame pogrupyje, kai SD slavizmai ir hibridai vartojami ten, kur SPr nevartojami skoliniai, apskritai nematyti jokio dėsningo. Čia SD ne tik savakilmius žodžius pakeičia skoliniai (pvz., len. *parkan* / liet.

aptvėrimas > zomatas), bet esama ir tokių porų, kai SD teikiamas slavizmas, formaliai atitinkantis antraštinį žodį, pvz.: len. *jałmużna* / liet. *pradiėvų davimas > elmużna*; len. *kaduk* / liet. *nuomaruonies liga > nuomaru* / *kadukas*. Pastaruoju atveju įtakos galėjo turėti lotynų kalbos įrašas *morbis caducus*.

IŠVADOS

SD paliudyti 185 slavizmai ir hibridai, kurie nėra vartojami SPr ir net neturi jame bendrašaknių žodžių. Šie 185 žodžiai pasiskirsto taip:

- SPr trūksta tam tikrų lapų, todėl kartu nėra ir potencialių antraštinių žodžių bei atitinkamų straipsnių, kuriuose SD yra vartojami slavizmai ir hibridai (pvz.: len. *biegunka* / liet. *žyvavimas* / *tankus oran bėginėjimas* SD 15 / liet. ? SPr) (22,7 proc.);
- SPr randami atitinkami antraštiniai žodžiai, bet jie pateikiami be vertimo į lietuvių kalbą (pvz., len. *gryf* / liet. *grifas* SD 78 / liet. – SPr 40) (4,3 proc.);
- slavizmų ir hibridų, paliudytų tik SD, SPr nėra dėl skirtingų registrų, t. y. SPr nėra atitinkamų antraštinių lenkų kalbos žodžių (pvz., len. *sardela* / *sardelia* SD 397) (59,5 proc.);
- SD vartojamas kitoks skolinys arba hibridas nei SPr (pvz., len. *marcepan* / liet. *saldienė aptiekinė* SD 164 / liet. *marcipanas* SPr 77) (1,6 proc.);
- SD vartojami keli skoliniai, SPr – vienas skolinys (pvz., len. *pasternak* / liet. *pasternokai* / *burkantai* SD 286 / liet. *pasternakai* SPr 119) (1,6 proc.);
- SD vartojami keli žodžiai, vienas iš jų savakilmis, SPr vartojami skoliniai arba vienas skolinys (pvz., len. *katowanie* / liet. *baudimas* / *buzavojimas* SD 99 / liet. *kotavojimas* SPr 51) (2,7 proc.);
- SD vartojami slavizmai ir hibridai, o SPr – ne skoliniai (pvz., len. *nieboszczyk* / liet. *nabašnykas* SD 201 / liet. *numirėlis* SPr 92) (7,6 proc.).

Palyginus SD ir SPr žodynų straipsnius pasitvirtino ankstesnio tyrimo išvada, kad skirtingi žodynų registrai dažniausiai lemia, kodėl SPr nėra kai kurių SD esančių slavizmų ir hibridų. Net 59,5 proc. SD esančių slavizmų ir hibridų nepaliudyti SPr, nes čia nėra sąlygų jiems pavartoti – nėra atitinkamų antraštinių žodžių, esančių SD. Tokia didelė procentinė dalis paaiškinama tuo, kad

SD – stambesnis veikalas, jame yra platesnių lenkų kalbos žodžių junginių, kuriuos verčiant ir pavartoti skoliniai ar hibridai. Vis dėlto ir SPr vertimas į lietuvių kalbą neretai pateikiamas ne vienu žodžiu, tad išplėstiniuose vertimuose būtų galėję būti pavartoti ir atitinkami slavizmai bei hibridai, tačiau nebuvo. Be to, SPr kartais randama antraštinių žodžių, panašių į esančiuosius SD, prie kurių SD straipsniuose vartojami nagrinėjamieji slavizmai ir hibridai, o SPr vis tiek vartojami kitokie žodžiai nei SD. Tai reikštų, kad kai kurių slavizmų ir hibridų, esančių SD, SPr nėra ir dėl kitų priežasčių. Turima medžiaga nesufleruoja, kas galėjo tai lemti.

Tik 13,6 proc. tiriamų SD slavizmų ir hibridų galima palyginti su atitinkamais antraštiniais straipsniais SPr. Taip pat matyti tendencija, kad SD nelieka slavizmų ir hibridų, kurie formaliai visiškai atitinka antraštinius lenkų kalbos žodžius (pvz., len. *farba* / liet. *krosylas* SD 60 / liet. *farba* SPr 31). Vis dėlto iš šių 13,6 proc. daugiau nei pusę sudaro atvejai, kai SPr vartojami savakilmiai žodžiai, o SD jau atsiradę slavizmų ir hibridų.

LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

- Čepienė Nijolė, „Konstantino Sirvydo „*Dictionarium trium linguarum*“ leksikos skoliniai“, in: *Leksikografija ir leksikologija*, d. 3: *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*, sudarė Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013, p. 157–188.
- Dini Pietro Umberto, Subačius Giedrius, „Konstantino Sirvydo *Dictionarium* neišlikusio antrojo leidimo (1631) pėdsakai Christiano Mentzelio indekse (1682): fitonimai“, in: *Archivum Lithuanicum*, 1999, t. 1, p. 11–56.
- Drotvinas Vincentas, „Pirmasis lietuvių kalbos žodynas“, in: *Tarybinė mokykla*, 1956, Nr. 8, p. 45–46.
- Judžentytė Gintarė, Zubaitienė Vilma, „Konstantino Sirvydo ‘*Dictionarium trium linguarum*’ (1642) ir Georgo Elgerio ‘*Dictionarium Polono-Latino-Lottaicum*’ (1683): jų santykis ir leksikografinių metodų skirtybės“, in: *Baltu filologija*, 2015, t. 24, Nr. 1, p. 89–141.
- Lebedys Jurgis, „Konstantinas Sirvydas“, in: *Lituanistikos baruose*, 1972, t. 1, p. 111–115.
- Lietuvių kalbos enciklopedija*, sudarė Vytautas Ambrazas, Aleksas Girdenis, Kazys Morūnas ir kt., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.
- Markevičienė Žaneta, Markevičius Aurimas, „Konstantino Sirvydo žodynų ir dabartinės rytų aukštaičių patarmės prievieksmiai“, in: *Rytų aukštaičių patarmė: kaita ir pokyčiai*, sudarė Jolita Urbanavičienė, Ritutė Petrokienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2018, p. 226–265.
- Naktinienė Gertrūda, „Konstantino Sirvydo žodynų leksika didžiajame ‘Lietuvių kalbos žodyne’“, in: *Leksikografija ir leksikologija*, d. 3: *Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha*, sudarė Zita Šimėnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013, p. 128–143.

- Pakalka Kazys, „Apie defektinį trikalbį K. Širvydo žodyną“, in: *Lietuvos TSR MA darbai. Serija A*, 1973, t. 4 (45), p. 131–142.
- Pakalka Kazys, „Dėl K. Širvydo žodyno ‘*Dictionarium trium linguarum*’ lenkiškosios–lotyniškosios dalies šaltinio“, in: *Lietuvos TSR MA darbai. Serija A*, 1960, t. 1 (8), p. 217–221.
- Pakalka Kazys, „K. Širvydo žodyno istorijos metmenys“, in: Konstantinas Sirvydas, *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 15–83.
- Pakalka Kazys, „Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~ 1620 m.)“, in: Konstantinas Sirvydas, *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 6–25.
- Palionis Jonas, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis, 1967.
- SD – Konstantinas Sirvydas, *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979.
- Smetonienė Anželika, „K. Sirvydo žodyno *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* (1620) slavizmų ir hibridų vartojimas *Dictionarium trium linguarum* (1642)“, in: *Lituanistica*, 2024, t. 70, Nr. 4 (138), p. 292–301.
- SPr – Konstantinas Sirvydas, *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, parengė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
- Strockis Mindaugas, „Sirvydas and Elger: the Founding Fathers of Latin Lexicography in the Baltics“, in: *Letonica: Humanitāro zinātņu žurnāls*, 2015, no. 30, p. 69–78.
- Urbutis Vincas, „Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių“, in: *Baltistica*, 1967, t. 3 (2), p. 209–218.
- Vasiliauskienė Virginija, „Konstantino Sirvydo žodyną ir *Punktų sakymų* leksikos sąsąją“, in: *Lituanistica*, 2022, t. 68, Nr. 2 (128), p. 135–152.

The Relationship of Slavisms and Hybrids
in Konstantinas Sirvydas's *Dictionarium trium
linguarum* (1642) and *Promptuarium dictionum
Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* (1620)

Summary

The article examines the borrowed lexical elements in Konstantinas Sirvydas's *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* of 1620 (hereinafter SP_r) and the dictionary *Dictionarium trium linguarum* of 1642 (hereinafter SD). A total of 955 unique Slavisms and hybrids with Slavic roots were selected from SP_r and SD, of which 571 words were recorded in SP_r and 703 in SD. Among the 703 words attested in SD, 185 Slavisms and hybrids are not only absent from SP_r but also lack any common root words in it. These particular loanwords are the focus of this study. The aim was to determine their relationship with SP_r and to explore possible reasons why certain Slavisms and hybrids were not used in the earlier dictionary but were recorded in the later one.

Among the common Slavisms and hybrids used in SD but not found in the SP_r, there is a group of words that are not found in SP_r due to the fact that the only surviving copy of the *Promptuarium* is defective, i.e., some pages are missing; today, it is not possible to check the translation of some of the words and to make comparisons with SD (e.g., Pol. *bęben* / Lith. *būbnas* SD 9 / Lith. ? SP_r). This group represents 22.7 per cent of the words under investigation.

The remaining headwords, for which Slavisms or hybrids were used in translations in SD, can be compared with the corresponding entries in SP_r. One group (4.3 per cent) consists of cases where corresponding headwords are present in SP_r but are provided without a Lithuanian translation, e.g., Pol. *kołacz* / Lith. *karvojus* SD 111 // Pol. *kołacz* / Lith. – SP_r 59.

A significant number of Slavisms and hybrids found only in SD (59.5 per cent) are absent from the earlier source due to differences in the lexical registers of the dictionaries of 1620 and 1642. This is the largest portion of the material analysed in this article. Such a high percentage can be explained by the fact that SD is a more extensive work containing a larger number of Polish word combinations, which required the use of loanwords or hybrids in translation.

Of the Slavisms and hybrids examined in SD, 13.6 per cent could be compared within the corresponding headword entries in both SD and SP_r. A noticeable tendency is that SD omits Slavisms and hybrids that are formally identical to

Polish headwords (e.g., Pol. *katowanie* / Lith. *baudimas* / *buzavojimas* SD 99 / Lith. *kotavojimas* SPr 51). However, more than half of these 13.6 per cent of cases involve instances where SPr uses native Lithuanian words, whereas in SD, Slavisms and hybrids appear instead.

KEYWORDS: Konstantinas Sirvydas; dictionaries of the seventeenth century; Slavisms; hybrids; native words.